

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

УДК 343.122

DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.4.13>

О. М. Скрябін

доктор юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики
Класичного приватного університету

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПОНЯТИХ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті подано аналіз окремих аспектів законодавчого функціонування інституту «понятого» у кримінальних процесах України. Аналізується інститут понятих у кримінальному провадженні, він має свій історичний розвиток. Вченими визначаються різні моменти появи понятих у справах кримінального провадження. Із часів зародження інституту понятих звертається увага на можливість залучення «достойних людей» для проведення дій процесуального характеру.

Використання понятих у кримінальному процесуальному українському законодавстві закріпилося досить міцно. Із прийняттям Кримінального процесуального кодексу України необхідність участі понятих у кримінальному провадженні різко збільшилася.

Аналіз історико-соціальних змін у суспільстві дає можливість встановити, що відбувся перегляд ролі понятих у кримінальному провадженні, завдання цих змін зводилося до засвідчення правильності та об'єктивності фіксації результатів процесуальних дій у документах та протоколах. Отже, інститут понятих є давнішньою формою громадського контролю та відображає довіру чи недовіру суспільства до органів, що працюють у розгляді справ кримінального судочинства.

Із метою забезпечення ефективності використання інституту понятих для участі у слідчих діях як понятих слід залучати осіб, що не мають особистого правового та іншого інтересу у кримінальній справі; дієздатну особу, що володіє постійним місцем проживання, яка за станом свого здоров'я може засвідчити факт провадження, а також хід, зміст і результати проведення слідчої дії.

Стверджується, що демократичні країни, в яких сформовано правову державу, а суспільство має високий рівень правосвідомості та правової культури, характеризуються довірою до правоохоронних органів, що робить недоцільним існування інституту понятих у кримінальному процесі. Для України, яка проголосила курс на європейську інтеграцію, такий позитивний досвід повинен стати орієнтиром для реформування кримінального судочинства відповідно до міжнародних стандартів. Але відмовлятися від інституту понятих у реаліях сьогодення ще не час.

Запропоновано чітко визначити процесуальний статус понятих у кримінальному провадженні, що має на меті запобігання будь-яким неправомірним випадкам залучення понятих. На практиці зустрічаються випадки, що слідчі допитують понятого як свідка в тій самій справі, де він був понятим, про обставини злочину, який розслідувався, що є не коректним щодо процесу доказування.

Сьогодні доведено, що участь понятих у кримінальному провадженні України є однією з гарантій забезпечення прав і свобод учасників процесу, додатковою процесуальною гарантією законності і обґрунтованості досудового розслідування й фальсифікації доказів.

Ключові слова: інститут понятих, законодавець, кримінальне провадження, слідчих дій, процесуальній статус, фізична особа.

Постановка проблеми. У деяких слідчих діях закон регламентує обов'язкову участь понятих – для посвідчення або підтвердження подій, що відбулися і виявлених фактів. А оскільки в даний час в інституті понятих відбулися значні процесуальні зміни, він вимагає додаткового вивчення.

Найчастіше у слідчій практиці виникають ускладнення через невизначеність статусу понятого як учасника кримінального судочинства і труднощі запрошення понятих для участі у проведенні слідчих (розшукових) дій, в умовах зростання навантаження на слідчих та співробітників оперативних підрозділів часто є передумовами порушень ними процесуальної форми, що в кінцевому результаті можуть призвести до не потрібних процесуальних результатів як на стадії досудового розслідування, так і під час судового розгляду [1].

Сьогодні відбувається реформування кримінальної юстиції, покликаної здійснювати захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охороняти права, свободи та законні інтереси учасників кримінального провадження, а також забезпечувати швидке, повне та неупереджене розслідування і судовий розгляд.

Одним із кримінальних процесуальних інститутів, що потребує переосмислення та вдосконалення, є інститут понятих. У слідчій практиці відомі ускладнення через невизначеність статусу понятого як учасника кримінального провадження (про нього згадано лише у п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК та ч. 7 ст. 223 України) [2].

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання ролі понятих у кримінальному процесі, їх статусу тощо були предметом дослідження багатьох вчених, серед яких: Р.С. Белкін, О.Л. Булейко, Т.В. Варфоломеева, І.В. Вернидубов, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.М. Савицький, А.В. Смирнов, М.С. Строгович, В.М. Тертишник, В.Т. Томін, Л.І. Шаповалова, В.П. Шибіко та ін.

Питання щодо інституту понятих, його місця і значення у кримінальному провадженні, напрями подальшого удосконалення на всіх етапах розвитку процесуального законодавства були в полі зору науковців та практиків. У процесі тривалих дискусій сформувався декілька поглядів, інколи діаметрально протилежних, на його місце і роль у кримінальному провадженні [3].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження питань функціонування інституту понятих у кримінальному провадженні.

Результати дослідження. Інститут понятих у кримінальному судочинстві має свою давнішу історію. Не в кожній країні існує інститут понятих, тому що він уособлює певну недовіру до слідчих органів. У Сполучених Штатах Америки інституту понятих зовсім не існує, бо закон покладає повну довіру за законність і об'єктивність виконання процесуальних дій на слідчого та поліцейського. Статтями 57 та 96 Кримінально-процесуального кодексу Франції передбачено, що обшук житла здійснюється у присутності особи, яка там проживає. Слід також зазначити, що в більшості країн Європи участь понятих передбачена лише під час обшуку житла [4].

Вчені по-різному визначають момент появи понятих у кримінальному процесі. Р.С. Белкін та Л.М. Аліна називають Соборне уложення (1649 р.) першим актом, що закріпив появу інституту понятих [1; 2].

Закон орієнтував на пошук понятих із числа найбільш порядних та достойних членів суспільства, таких, що користувалися громадською довірою та сприяли у провадженні слідчих дій за їх участю своїми знаннями про певних осіб та місцеві умови, що допомагало зміцненню зв'язків між населенням і правосуддям. Із часів зародження інституту понятих, згадуючи такі джерела права, як Руська правда, Судебник Казимира 1468 р., Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр., Магдебурзьке право тощо, необхідно звернути увагу на можливості залучення «достойних людей» для проведення окремих процесуальних дій.

О.Л. Булейко відносить Соборне уложення до другого етапу формування та розвитку інституту понятих у кримінальному процесі, а появу інституту понятих пов'язує з Руською правдою [7]. Окрім того, автор називає таку причину виникнення інституту понятих, як потреба в допомозі з боку населення органам влади у виконанні покладених процесуальних функцій, а також констатує, що історико-соціальні зміни привели до перегляду ролі понятих у кримінальному процесі, завдання яких зводилося до засвідчення правильності та об'єктивності фіксації результатів процесуальних дій у відповідних протоколах.

Таким чином, існування інституту понятих відображало недовіру суспільства до органів, які здійснювали кримінальне судочинство. Поняті, на думку О.Л. Булейко, під час кримінально-процесуального провадження виконують виключно посвідчувальну функцію [8]. На

думку Л.М. Аліної, поняті виступають у ролі представників суспільства, покликаних від його імені контролювати дотримання законів оперативниками та слідчими [6].

Аналогічну точку зору має й В.Т. Томін. Говорячи про інститут понять у сучасному кримінальному процесі, дослідник називає його проявом презумпції винуватості слідчого [4]. Р.С. Белкін, називаючи причини появи понять у процесуальній формі, процитував І.Я. Фойницького, який вважав інститут понять ознакою недовіри поліцейській владі і з переходом слідства до судових слідчих розмірковував про доцільність його ліквідації [1].

Інститут понять у кримінальному процесуальному законодавстві України міцно закріпився. Із прийняттям і вступом в силу нового КПК України значення понять у кримінальному провадженні різко збільшилося у світлі новел нового КПК України. Це насамперед пов'язано із завданнями та цілями кримінального провадження, визначеними ст. 7 КПК України, вимогами глави 4 КПК України, що визначають процес доказування, належність і допустимість доказів, неприпустимість доказів, отриманих із порушенням прав і свобод людини [10].

Аналізуючи історико-соціальні зміни в суспільстві, слід зазначити, що вони призвели до перегляду ролі понять у кримінальному процесі, завдання яких зводилося до засвідчення правильності та об'єктивності фіксації результатів процесуальних дій у відповідних протоколах. Таким чином, існування інституту понять відображало недовіру суспільства до органів, які здійснювали кримінальне судочинство [11].

На думку О.Р. Михайленка, за участі понять у слідчій дії відбувається взаємний контроль одного учасника процесу за поведінкою іншого, активна діяльність одного допомагає успішно здійснювати свої повноваження іншому. Тому він вважає, що від участі понять у слідчих діях не тільки не слід відмовлятися, а, навпаки, сферу їх участі у кримінальному провадженні необхідно розширювати [2].

Для того щоб участь понять була ефективною, слідчий повинен роз'яснити їм їхні права та обов'язки, а також суть і значення слідчої дії. На жаль, КПК не передбачає окремої норми, де були б окремо зафіксовані ці права та обов'язки, на відміну від попереднього КПК. Поняті повинні бути постійно в полі зору слідчого, а оскільки в перспективі можливий допит понять у суді як свідків (ч. 7 ст. 223 КПК), слід-

чий повинен спеціально звертати їхню увагу на ті чи інші суттєві обставини, що встановлені в перебігу огляду, обшуку, слідчого і експерименту і т.д., при цьому слід пам'ятати, що об'єкти, зафіксовані у свідомості в результаті довільного сприйняття та запам'ятовування, утримуються в пам'яті більш надійно, ніж ті, які зафіксовані недовільно [2].

Інколи слідчі дії, під час яких мають бути присутні поняті, проводяться у віддалених і важкодоступних місцях. Це значно ускладнює або взагалі унеможлиблює залучення понять (наприклад, огляд території, об'єктів під водою, провалів у гірській місцевості, об'єктів, на яких відбулися техногенні аварії чи катастрофи, в зонах бойових дій в Донецькій та Луганській областях тощо) [3].

Звертаючи увагу на необхідність реформування інституту понять, Ю.П. Аленін слушно зазначає, що цілковита відмова від участі понять, незважаючи на посилення контролю за учасниками слідчих дій за рахунок застосування науково-технічних засобів, поки що передчасна [10].

Аналізуючи вимогу законодавця щодо суб'єктів (слідчий, прокурор), які мають право на залучення понять у кримінальному провадженні, вважаємо необхідним розглянути ч.1 ст.41 КПК України, де зазначено, що оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів Державної пені-тенціарної служби України, органів Державної прикордонної служби України, органів Державної митної служби України здійснюють слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії у кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, прокурора [11].

Законодавець у ч. 7 ст. 223 КПК України також визначає, що понятими не можуть бути особи, зацікавлені в результатах кримінального провадження. Під зацікавленістю особи варто розуміти наявність у неї власного процесуального інтересу у кримінальному провадженні. Наявність такого інтересу виключає її запрошення як понятого для участі у проведенні слідчої (розшукової) дії [10].

Отже, відмічається, що для «підтвердження слідчим особистої незаінтересованості понятого, який залучається ним для участі під час проведення слідчих (розшукових) дій, слід законодавчо закріпити зобов'язання понять повідомити інформацію про особисті зв'язки та відносини з іншими учасниками криміналь-

ного провадження, що підлягає занесенню слідчим до протоколу» [10].

Понятий, який залучається для участі у конкретній слідчій дії, є свого роду гарантом законності проведеного заходу, що засвідчує факт його виробництва. У подальшому ця особа може бути допитана в ході провадження у кримінальній справі як свідок про те: як і яка слідча дія проводилася, хто був присутній під час її проведення, які були результати [1].

Із метою реалізації пропозиції законодавця про ефективність використання інституту понятих його головною функцією у кримінальному судочинстві визначено підтверджувальну, в ідеальному варіанті для участі у слідчих діях як понятих слід залучати осіб, що не мають особистого правового та іншого інтересу у кримінальній справі; дієздатну особу, що володіє постійним місцем проживання, яка за станом свого здоров'я може засвідчити факт виробництва, а також хід, зміст і результати проведення слідчої дії [7].

Частина 7 ст. 223 КПК України вказує на порядок залучення та часткові вимоги до учасника «понятий»: слідчий, прокурор зобов'язаний запросити не менше двох незаінтересованих осіб (понятих) для пред'явлення особи, трупа чи речі для впізнання, огляду трупа, в тому числі пов'язаного з ексгумацією, слідчого експерименту, освідчення особи. Винятками є випадки застосування безперервного відеозапису ходу проведення відповідної слідчої (розшукової) дії. Поняті можуть бути запрошені для участі в інших процесуальних діях, якщо слідчий, прокурор вважатиме це за доцільне [11].

Під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків, на практиці зазвичай понятих до участі в слідчих (розшукових) діях запрошують співробітники відповідної служби органу внутрішніх справ, у яких є група постійних осіб, які залучаються періодично за правопорушення цієї категорії. Слідчі практично не займаються підбором понятих у цій категорії проваджень, що потім створює істотні труднощі у процесі доведення вини підозрюваного, обвинуваченого, нерідко докази, зібрані за участі таких понятих, визнаються судом недопустимими. Унаслідок цього прокурором змінюється підозра в суді на менш тяжкий злочин, змінюється запобіжний захід [10].

У демократичних країнах, в яких сформовано правову державу, а суспільство має високий рівень правосвідомості та правової культури,

присутня довіра до правоохоронних органів, що робить недоцільним існування інституту понятих у кримінальному процесі. Для України, яка проголосила курс на європейську інтеграцію, такий позитивний досвід повинен стати напрямком для подальшого реформування кримінального судочинства відповідно до міжнародних стандартів. Але відмовлятися від інституту понятих в реаліях сьогодення ще не час [7].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, необхідно чітко визначити процесуальний статус понятих у кримінальному провадженні, що має на меті запобігання будь-яким неправомірним випадкам залучення понятих. Окремі слідчі допитують понятого як свідка в тій самій справі, де він був понятим, про обставини злочину, який розслідувався, що є некоректним щодо процесу доказування.

А все ж таки, вважаємо, що участь понятих у кримінальному провадженні України є однією з гарантій забезпечення прав і свобод учасників процесу, додатковою процесуальною гарантією законності і обґрунтованості досудового розслідування й фальсифікації доказів.

Як напрями подальших наукових досліджень потрібно зазначити: функції понятого та вимоги до участі понятих у кримінальному провадженні; правовий статус понятих; визначення напрямів підвищення ефективності кримінально-процесуальної діяльності інституту понятих у кримінальному судочинстві України.

Список використаної літератури:

1. Нанка А.О. Актуальні питання функціонування інституту понятих у кримінальному провадженні. *Молодий вчений*. 2018. № 5(2). С. 631–633. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_5\(2\)_66](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_5(2)_66).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Відп. ред.: С.В. Ківалов, С.М. Міщенко, В.Ю. Захарченко. Харків : Одиссей, 2013.
3. Лук'янчиков Є.Д. Інститут понятих в системі кримінальних процесуальних гарантій. *Криміналістика і судова експертиза*. 2018. Вип. 63(1). С. 125–134. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2018_63\(1\)_16](http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2018_63(1)_16).
4. Михайлова Н.В. Проблеми участі понятих у кримінальному процесі України. *Право і суспільство*. 2011. № 6. С. 231–233. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2011_6_48.
5. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской Криминалистики. Москва : Норма, 2001, 240 с.

6. Алина Л.М. Роль понятых в объективности досудебного и судебного следствия по уголовным делам. *Вісник адвокатури*. 2007. № 1. С. 28–30.
7. Котова А.А. Понятый як суб'єкт кримінально-процесуальної діяльності. *Адвокат*. 2011. № 2. С. 42–45. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2011_2_7.
8. Булейко О.Л. Участь понятых у кримінальному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.09. Київ, 2009. 17 с.
9. Черненко А.П. Роль понятых у кримінальному процесі. *Право і суспільство*. 2012. № 2. С. 297–302. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_2_64.
10. Братінов І.І. Участь і роль понятых у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2015. № 4(4). С. 210–215. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_4\(4\)_38](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_4(4)_38).
11. Хахуцяк О.Ю. Статус понятых у кримінальному провадженні. *Юридична наука*. 2015. № 4. С. 154–160. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2015_4_17.

Skriabin A. N. Certain aspects of the functioning of the institute of concepts in Ukrainian criminal proceedings

The article analyzes some aspects of the functioning of the institute of witnesses in the Ukrainian criminal proceedings. The institute of witnesses in criminal proceedings has a long history. Scientists differently determine the time of appearance of witnesses in the criminal process. Since the inception of the institute of witnesses, attention has been paid to the possibility of attracting “decent people” to carry out certain procedural actions.

The institution of witnesses in the criminal procedural legislation of Ukraine is firmly established. With the adoption and entry into force of the new CPC of Ukraine, the importance of witnesses in criminal proceedings has increased sharply in light of the novelties of the new CPC of Ukraine.

Analyzing the historical and social changes in society, it should be noted that they led to a revision of the role of witnesses in criminal proceedings, whose task was to certify the correctness and objectivity of recording the results of procedural actions in the relevant protocols. Thus, the existence of the institution of witnesses reflected the public's distrust of the bodies that carried out criminal proceedings.

In order to implement the legislator's proposal on the effectiveness of the use of the institution of witnesses, its main function in criminal proceedings – confirming, ideally, to participate in investigative actions as witnesses should involve persons who have no personal legal or other interest in criminal cases, a capable person, who has a permanent place of residence, which by the state of his health can certify the fact of production, as well as the course, content and results of the investigative action.

It is argued that democracies, which have a state governed by the rule of law and a society with a high level of legal awareness and legal culture, are characterized by trust in law enforcement agencies, which makes the existence of the institution of witnesses in criminal proceedings impractical. For Ukraine, which has declared a course for European integration, such a positive experience should be a guideline for reforming criminal justice in accordance with international standards. But it is not time to abandon the institution of those who understand the realities of today.

It is proposed to clearly define the procedural status of witnesses in criminal proceedings, which aims to prevent any illegal cases of involvement of witnesses. Some investigators question the witness as a witness in the same case where he was a witness about the circumstances of the crime under investigation, which is incorrect in the evidentiary process.

Today it is proved that the participation of witnesses in the criminal proceedings of Ukraine is one of the guarantees of ensuring the rights and freedoms of the participants in the process, an additional procedural guarantee of legality and validity of the pre-trial investigation and falsification of evidence.

Key words: *institute of witnesses, legislator, criminal proceedings, investigative actions, procedural status, individual.*